

Рецензії

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ "ЦЕРКВИ В УКРАЇНСЬКІЙ КРИЗІ"

REVIEW OF THE BOOK "CHURCHES IN THE UKRAINIAN CRISIS"

edited by Andrii Krawchuk and Thomas Bremer.

London: Palgrave Macmillan, 2016. 225 p.

Тема релігії досі хвилює світ та Україну, а тому книги, що виходять з цієї проблеми, а тим більше про українські релігійні події, попадають в поле зору не тільки фахівців (релігієзнавців чи богословів), але й простих читачів. Українцям, принаймні частині з них, цікаво, що пишуть про предмет, в якому розбираються майже всі. Особливо привертають увагу книги іноземного походження, в яких описується та аналізується українське релігійне життя. Ось і рецензована нами монографія за редакцією Андрія Кравчука і Томаса Бремера не залишилася непоміченою в Україні. А для того, щоб ми краще зрозуміли, що думають про нас в інших країнах, зокрема про наші церковні справи, коротко розглянемо зміст цієї книги.

Видавці праці, обравши подію Майдану вихідною і кінцевою смисловою точкою історіософії релігії в Україні, так структурно вибудували матеріал, що людині, яка не обізнана ні з Україною, ні з її релігійним життям, ні з її минулим чи сучасним, стає зрозумілим те, що, власне, відбувається в цій країні. Завдяки цьому мета, яку поставили видавці - "to

study the churches in the Ukrainian crisis and to analyze how their historical journeys, sense of identity, models of governance, interpretation of conflict with Russia, and visions of peaceful relations informed their participation in, and responses to, the changes that began in November 2013" - успішно ними досягнуто. Всі логічно поставлені/вмонтовані в тло книги глави дають відповіді на ці запитання об'єктивно і масштабно.

Книга складається з 5 частин. Природно-закономірно, що перша з них присвячена історичному підґрунтю сучасної релігійної ситуації в Україні. Запропонований Томасом Бремером (Thomas Bremer) короткий концептуальний виклад релігійної історії України (3-19) приємно вражає глибоким знанням ситуації, посиленням на достовірні джерела і вмінням їх використовувати. На відміну від більшості англомовних досліджень релігійної історії України, які є повторенням або відтворенням російської історіософії, яка розглядає Україну виключно як частину, хоч і ранішню за часом виникнення, але вторинну за значенням, своєї всеросійської імперської історії, автор справедливо вписує Україну у європейський контекст, пояснюючи, звідки пішла земля руська і хто перший в ній почав княжити. Розкриваючи значення накиннутих Росією понять Малоросія і Великоросія, автор спростовує усталений в Європі погляд на історію України та її церкви як похідну величину від Росії та РПЦ.

Т.Бремер спеціально зупиняється на роз'ясненні появи таких феноменів, як греко-католицизм і українське православ'я, вважаючи їх спадкоємцями київського християнства (церкви Київської традиції) (10, 15). Автор добре обізнаний з іншими християнськими церквами України, які вважають себе складовою українського духовного життя і підтримують українську ідентичність (13). Зокрема, це стосується протестантських церков, серед яких згадується навіть відомий нігерієць Сандей Аделаджа – засновник Асамблеї Бога (14). На жаль, в цьому підрозділі не знайшлося місця такій відомій в Україні Церкві, як Церква Адвентистів Сьомого Дня.

Рецензія на книгу «Церкви в українській кризі»

Не можна не погодитися з автором в тому, що церковне життя на українських землях завжди зазнавало політичного впливу, який і досі триває, особливо з боку президентів України. Перш за все це стосується православних церков, зокрема в зв'язку із процесами набуття автокефалії від Константинопольського патріархату. З цим же пов'язані і зміни в релігійному ландшафті України, який від 2014 р. демонструє перехід частини парафій, які раніше належали УПЦ до патріотичної УПЦ КП¹. В свою чергу і церкви прагнуть вплинути на життя в країні через створену в 1996 р. Всеукраїнську раду церков і релігійних організацій. Автор переконаний, що зрозуміти сучасну ситуацію в країні, в т.ч. і в сфері релігійних відносин, без звернення до її історії неможливо.

Окрасою першої частини є друга глава (chapter 2), що присвячена українським греко-католикам авторства Юрія Аввакумова, християнського богослова, народженого в Росії і здобувшого духовну освіту в російських православних школах, священника УГКЦ, що зараз проживає в США. Враховуючи те, що переважна більшість матеріалів праці присвячена православ'ю, наявність розділу про греко-католиків є надзвичайно важливим. По-перше, тому що без УГКЦ уявити релігійний світ України неможливо, а по-друге, вона є чи не найбільш потужною і динамічною структурою цього світу.

Розуміючи, хто такі греко-католики (24-26), які випробування їм прийшлося пережити (26-28), чим є їхній "перехресний" (crossfire) статус - викликом чи можливістю (29-32), можна пояснити греко-католицьке інтелектуальне відродження (33-34), яке автор пов'язує із заснуванням Українського Католицького університету (УКУ) та його ректором Борисом Гудзяком. Більш зрозумілим стає одноставна підтримка греко-католиками - як звичайними прихожанами, так й їх духовними лідерами - подій Революції Гідності (34-36), які фактично і запропонували це визначення Майдану.

---

¹ Книга вийшла у 2016, до створення Православної церкви України

Але родзинкою цього розділу є остання його частина, яка носить прогностичний характер, оскільки пропонує і греко-католикам, і всім християнам нову візію того, що означає бути греко-католиком і загалом християнином. Подолавши незнання, а часто дезінформацію про греко-католиків, автор спростовує московські міфи щодо українського християнства і греко-католиків (22) за їх нібито неканонічність. Автор аргументовано критикує і поширені на заході підручники та енциклопедичні видання з історії християнства за їх проросійськість та ігнорацію очевидних історичних фактів. Аввакумов розкриває очі християнам, особливо західним, на природу греко-католицизму, яку, як філолог, пояснює через термін лімінальність - пороговість, перехідність, яка є сходинкою до постконфесійного майбутнього християнства (29). Це виглядає шокотерапією для християнського деномінаціалізму, але воно окреслює нові горизонти для всіх українських церков, включаючи й УГКЦ. Автор не боїться критикнути ватиканських функціонерів, в т.ч. і папу Франциска, за відсутність внятої адекватної реакції на події в Україні, за інерцію старого мислення (37). Дістається й організаторам та учасникам православно-католицького екуменічного руху, які провадять свій діалог без участі греко-католиків. Ігноруючи 4-мільйонну громаду християн, з унікальною історією та культурою, такий підхід, на думку автора, не можна визнати ні екуменічним, ні богословським.

Автор абсолютно правий, коли пише: "Reconciliation between Eastern and Western Christianity is attainable not despite Greek Catholics and not through them, only together with them... they are neither an appendix to the RCC nor an impure version of Eastern Orthodoxy. They simply are themselves, with a unique individuality, history, and culture..." (37).

Друга частина книги, яка присвячена православної автокефалії в Україні (Part II "Orthodox Autocephaly in Ukraine"), складається з двох підрозділів, один з яких присвя-

Рецензія на книгу «Церкви в українській кризі»

чений канонічним, а другий - історичним вимірам. Тобто перший описує, як мало бути згідно з канонами, а другий – як було в реальності. Обидва автори – не українці, саме тому ці підрозділи такі важливі для нас, оскільки дають можливість подивитися на найпекучішу проблему сучасного релігійного життя України – автокефалію – неупереджено.

Професор з Румунії Павло Брусановський (Paul Brusapovski) описує підготовку Всеpravославного собору, який, серед інших, мав вирішити питання автономії, автокефалії і диптиху в православ'ї. Починаючи від 1961 року, коли на Родосі було прийнято рішення про скликання Вселенського собору, міжправославні підготовчі комісії і всеpravославні передсоборні конференції збиралися неодноразово, напрацьовано багато проектів соборних документів, але так і не виробили спільного розуміння автокефалії та диптиху. Докладно досліджуючи, коли і як саме виникло поняття автокефалії (49), хто має право надавати автокефалію новопосталим церквам (51-54), автор вважає, що протистояння між Москвою і Константинополем з цих питань триває давно і ніякі аргументи не в змозі переконати РПЦ, що Константинопольський патріарх володіє таким правом. Автор докладно досліджує складну історію постановня автокефалії, розбивши її на 7 стадій (регіональні автокефальні церкви, дієцезії і єпархати, пентархія, національні автокефальні церкви, Константинопольський патріархат в Отоманській імперії, національні церкви в Австро-Угорщині, національні автокефалії в південно-східній Європі) (54-64). Автор окремо описує стан православ'я після Першої світової війни і 1917 року, розкриває експансіоністську політику РПЦ щодо православних церков в союзних республіках і країнах Варшавського блоку. На початку 90-х років ХХ ст. життя актуалізувало тему діаспорних церков, але остаточно спільне рішення так і не було прийняте, як і рішення, про те, хто має надавати автокефалію і як: РПЦ наполягала на тому, що це має робитися соборно, за підтримки всіх православних церков. В такому разі,

робить висновок професор, "автокефалія Української Церкви в повному спілкуванні з усіма іншими Православними Церквами залишається мрією багатьох українців, але неможлива для виконання" ("the autocephaly of the Ukrainian Church in full communion with all other Orthodox Churches remains the dream of many Ukrainians, but impossible to fulfill" (70).

Автор в епілозі "The Historical Background and the Canonical-Juridical Dilemmas of the Ukrainian Case" в традиційному для Росії дусі трактує події історії православної церкви в Україні, вважаючи, що Константинополь визнав інтеграцію Київської митрополії під юрисдикцію Москви у 1686 році, що УАПЦ була створена за підтримки комуністів, що Польська православна церква з радістю відреклася від отриманої від Константинополя автокефалії в 1924 році і прийняла автокефалію від Москви пізніше тощо. Оскільки УПЦ КП була заснована через схизму, а УАПЦ і зовсім всупереч канонам, то тільки УПЦ, вважає автор, світить автокефалія від Москви. Інші православні церкви "can only watch those developments from the sidelines" (72).

Виходячи з останніх 2018 року подій у вселенському та українському православ'ї, професор помилився в своїх оцінках перспектив отримання автокефалії для українців, що, всупереч прогнозам професора, вже стало дійсністю.

На відміну від румунського колеги, Альфонс Бранінг (Alfons Bruning) пропонує подивитися не тільки на історичні факти, але й на їх інтерпретацію різними суб'єктами історичного процесу. У кожного з них наявна своя пам'ять про події спільної історії: про хрещення Київської Русі, про Флорентійську унію та Московський патріархат, про Берестейську унію, про підпорядкування Києва Москві, про автокефальний рух в Україні 20-х рр. ХХ ст. Автор демонструє думку, що домінуючі нині альтернативні інтерпретації історичних подій з'явилися в результаті інтелектуальних зусиль багатьох поколінь богословів, істориків, релігійних діячів. Росіяни свою історію сприймають через історіографію Таті-

Рецензія на книгу «Церкви в українській кризі»

щева, Карамзіна, Соловйова, Ключевського. Українці мають своїх "Карамзіних" - Грушевського, Огієнка, Любачівського та ін. І якщо для росіян 1686 рік постає як об'єднання розділених православних братів, то для українців - як втрата своєї духовної і церковної свободи і підпорядкування Києва Москві. Нічого дивного немає в тому, що росіяни свою історію сприймають по-російськи. Дивно, коли українці свою історію бачать так само. Висновок, який робить вчений, заслуговує на те, щоб бути приведеним тут майже повністю: "Історія та пам'ять подібні до двох сестер, що живуть у взаємних ревнощах. Прикладом цього є історичний вимір автономної християнської традиції та автокефальної церкви в Україні.

Враховуючи, що спогади церковних істориків в Росії та Україні схильні робити різницю між двома окремими традиціями, при ближчому розгляді ці лінії стають набагато заплутанішими... Справді існує наступність релігійної історії України, і це може бути корисним для розробки чіткої оповіді українського християнства. ... Відносини з російським православ'ям продовжують зростати .... Існує, безумовно, більше, ніж одна послідовність розвитку, і ті, хто кидає виклик створеній одномірній розповіді російської православної історії, мають свої моменти. З точки зору історичної пам'яті, розбіжності можна примирити лише в наративі, який дає належну увагу історії двох тісно пов'язаних і часто заплутаних традицій" (96-97).

В результаті складної і неоднозначної релігійної історії формувалась національна ідентичність українців, яка досліджується у Третій частині книги. Відкриває цю частину розділ (5), який написаний Н.Кочан, українською дослідницею, яка давно і плідно вивчає питання співвідношення нації і релігії, тому проблеми національної ідентичності для неї не нові.

Автор вважає, що за дуже короткий термін українське суспільство зазнало серйозних якісних змін. Зміни відбулися і на індивідуальному рівні: зросла самоповага і персональна

гідність. Українці перестали себе ідентифікувати з *Homo Sovieticus*, а прагнуть віднайти себе в історично нових часових зонах, дрейфуючи в інші цивілізаційні матриці. Автор виокремлює важливі соціальні паттерни, які з'явилися в Україні після 2013-2014 рр. і які визначають українську ідентичність: постає нація в політичному сенсі цього слова, яка гуртується навколо саме громадянських цінностей; змінюється характер влади, яка стає більш функціональною; формується соціальна солідарність, яка здатна мобілізувати людей, що відповідальні за свою країну і свою державу (108-109).

На сторінках свого розділу Н.Кочан аналізує позитивні і негативні зміни, які відбулися в релігійному житті після подій 2013-2014 рр. На прикладі релігійних організацій мусульман та іудеїв авторка на цифрах показала, що ці етно-релігійні спільноти відчували небезпеки для свого життя і масово покидали місця проживання, в т.ч. і з окупованих та анексованих територій. Потерпали від переслідувань в Донбасі і Криму майже всі релігійні організації, крім УПЦ. Всі ці події актуалізували ідентифікаційні процеси в усіх громадах.

Автор порівнює різні моделі православної ідентичності, протистояння російської і української компоненти в УПЦ, гостро критикує цю церкву за ігнорацію нових соціальних і політичних змін. На думку автора, УПЦ постала перед "зіткненням української-пострадянської демократичної і російської-неорадянської імперіалістичної ідентичностей" (118), що призведе до поділу церкви на дві окремі інституції. Запропоновані авторкою шляхи виходу церкви з кризи (ефективний менеджмент, контекстуалізація тощо) актуальні досі.

Для тих, хто втомився від високої теорії, цікавим буде свідчення Лідії Лозової, яка описує непросту історію однієї православної парафії. Автор показує, як під впливом політичних і соціальних потрясінь в Україні громада, яка належала до УПЦ МП, змінила своє юридичне підпорядкування. Маючи витоково різне розуміння ролі церкви в житті сус-

Рецензія на книгу «Церкви в українській кризі»

пільства, первісно навіть різне ставлення до Майдану, громада на підставі християнських цінностей любові до ближнього, допомоги нужденним, волонтерства для учасників АТО та переміщених осіб та ін. врешті солідаризувалася і вирішила вийти з підпорядкування Московського патріархату в Україні.

Частина IV є найважчою і найскладнішою, бо має з'ясувати природу і причини війни, яку ніхто не очікував, до якої мало хто був готовий в Україні. Автор розділу Михайло Суслов (Mikhail Suslov), здається, знайшов відповідь на питання, чому Росія, а разом з нею і РПЦ, не прийняли Майдан, чому вони розв'язали війну і вважають Україну своїм Сталінградом. Автор, аналізуючи офіційну політику, пропонує сфокусуватися на трьох напрямках, ідеологічну концептуалізацію і популярні образи. Перше, що виокремлює автор, це – соціально-політичний контекст, розяснюючи, які саме інтереси має Росія і РПЦ в Україні. Спираючись на чисельність православних парафій, які належать УПЦ МП – а це 40% від 31000¹ (135), автор вважає, що Росія буде боротися за "своїх" прихожан в Україні, де рівень релігійності на порядок вищий, ніж в самій Росії. Це, на думку автора, пояснює, чому спроби України відпливти на Захід суперечать корпоративним інтересам Москви. Вона буде утримувати УПЦ в своїй орбіті так довго, як зможе. Незважаючи на батьківські обійми Москви, в середовищі УПЦ сформувалася група так зв. "автокефалістів", які протистояли про-московськи налаштованим єпископам і які врешті пішли з церкви, приєднавшись у 2019 до ПЦУ.

Другою, більш важливішою причиною протистояння Росії та України, є ідеологія, яка своїм ядром має дві ідеї – ідею "русского мира" і ідею "святой Руси". Автор розгортає історію виникнення цих концептів (139-140), які є базовою частиною геополітичної теорії і практики Росії. Саме тому росіяни не сприйняли Майдан, бо він сплутав всі карти такої

---

¹ Статистичні дані на 1.01.2015

продуманої стратегії на міжнародній арені, поховав їхні плани на світове панування Путіна. Без України неможливо відродити велику Росію як імперію. Коли не спрацювала ідея "русского мира", як останній аргумент була введена ідея "святої Русі", духовної єдності всіх слов'янських народів, а війна як боротьба за спасіння "святої Русі" проголошувалася священною.

Як не дивно, але ці ідеологеми ширилися не тільки на офіційному рівні. Вони проникли в народ, інфікуючи його колективну свідомість, що чітко прочитується в православно-блогерському просторі, який події в Україні сприйняв як релігійну війну. Цей головний наратив не піддається жодним корекціям. Росіяни свято вірять, що вони борються проти "раскольників", які уособлюються з дияволом, проти "схизматиків", які ведуть боротьбу проти православ'я і Бога (148).

Автор наводить найбільш показові реакції блогерів на українські події, які вдаються до непристойностей (uncanny), демонізуючи українців, ліплячи їм ярлики фашистів і антигуманістів (non-human), колоніально залежних від Європи та Америки, американських рабів тощо. Блогери називали учасників Майдану "майданутыми", "бесноватыми" (possession), тобто не в собі, сповненими духом сатани, малювали опокаліптичні картини кінця світу, вважаючи Майдан – Судним днем.

На завершення автор пише: "Україна стала найбільшим викликом для РПЦ" ("Ukraine became the greatest challenge for the ROC since at least 1992 when the Ukrainian Orthodox Church split into the UOC-MP and the UOC-KP. Today the stakes are much higher because they concern not only the ROC's control over approximately one-third of its parishes, but also its relations with the Russian state, painstakingly cultivated over the past two decades and providing privileged access to hegemonic discourse" (152).

Важко сказати, як РПЦ збирається вийти з кризи, в яку вона потрапила через кризу в Україні. Церква опинилась на

Рецензія на книгу «Церкви в українській кризі»

роздоріжжі: як узгодити політику інтересів із політикою ідентичності, яку обрати модель подальших відносин. Автор вважає, що це буде відмова від ідеї *Святої Русі* і перехід до моделі російського острова, явного протиставлення себе іншому, нашого і чужого, своєрідна капсулізація, стратегія конфронтації та ізоляціонізму (153).

Розділ Кирила Говоруна є своєрідним коментарем до попереднього розділу М.Суслова і поглиблює історію появи і зміст концепту "русский мир". На думку автора, цей концепт є ключовим в розумінні природи військового конфлікту на Сході України. Архімандрит порівнює постановня проекту "Русский мир" із постановням проекту "Германський світ" і знаходить, що траєкторія розвитку ідей дуже подібна (164). Проводячи паралелі з німецьким націоналізмом дев'ятнадцятого століття – ідеями Гердера, Фіхте, Гегеля, які врешті привели неогегелянців до виправдання війни (166-167), автор вважає, що конфлікт в Україні є виявом протистояння насправді не між цивілізаціями, про що писав в свій час Гантингтон, не між православною Росією та католицьким Заходом, а всередині однієї і тієї ж цивілізації, яка розділена ідеологічно.

Постаючи як ліберальна версія опозиції радянській ідеології, концепція "русского мира" була інкорпорована до неоімперіалістичного проекту, набувши, крім чисто культурних конотацій, переважно релігійні. Вона сама перетворилась на агресивну ідеологію як неорадянський "русский мир". Відповідно до цього, всі події в Україні трактуються як *священна війна "русского мира"* із Заходом, як війна між православними і католиками (греко-католиками). Такі парадоксальні висновки приводять автора до думки: "щоб припинити бойові дії на Сході України та примирити розділених людей країни, слід розібрати концепцію "русского миру" ("To stop the fighting in eastern Ukraine and to reconcile the divided people of the country, the concept of the "Russian world" should be dismantled. As a first step, its ideological component must be

removed. Then the idea of civilization should be brought back from the political and literal battlefields to the confines of scholarship. The concepts of the "Russian world" and of civilization should be divorced, and the underlying theology that supported their fusion should be liberated from its ideological enchantment. And so should the Church (170).

Остання частина книги "Шляхи до єдності, співпраці та миру" є чи не найпозитивнішою, хоч також не вільна від критики кризової ситуації в Україні.

Розмову про зміни, які відбулися в православній ідентичності в наслідок Євро-Майдану, розпочинає Андрій Кравчук (Andrii Krawchuk). На його думку, саме Майдан створив базу для пошуку нової ідентичності. Автор був свідком тих процесів. Тому його розділ – це не просто консолідація чийось спостережень і висновків, а й власний досвід присутності у вирії майданних подій. Автор наводить цікаві і мало-відомі документи та посилання, які вже втрачені для загального доступу в інтернеті або постають як архів, але збережені в тексті Кравчука.

Аналізуючи цю нову виникаючу ідентичність, автор вважає, що вона є не просто переосмисленням (reinvention) православної традиції, яка залишається незмінною, а й постає як будівництво тієї традиції (175).

Роздумуючи над появою нового, автокефального усвідомлення своєї ідентичності в УПЦ МП, автор шукає коріння цих трансформацій в до-майданний період. Але саме Майдан і російська інтервенція надзвичайно інтенсифікували поділ між тими, хто ідентифікував себе з Москвою, і тими, хто був лояльний до України. Поляризація між цими двома силами посилювалася аж до взаємного неприйняття. Тут, правда, не дійшло до церковного суду, заборон в служінні чи церковного відлучення, але після смерті митрополита Володимира верх взяли проросійські сили, тому вони позбавили його прихильників всіх посад, ігноруючи їхню присутність в церкві.

Рецензія на книгу «Церкви в українській кризі»

Поляризації сприяла і неадекватна реакція лідерів РПЦ, зокрема патріарха Кирила, на незалежницькі процеси в Україні. Російські лідери в умовах явного протистояння продовжували говорити про одне духовне тіло і єдиний простір Святої Русі, про єдність у вірі і братство тих, хто хрещений був в одній Київській купелі (176-177). Правий Кравчук, коли пише, що нові ідеї нової ідентичності не були сприйняті всіма віруючими УПЦ. Незважаючи на війну, масові втрати життів, втрату територій, більшість православних християн України знаходилося під впливом старих стереотипів про братство трьох народів, про єдину історичну колыску. Але найбільш прогресивні і мислячі сили почали розробляти альтернативний дискурс, який розійшовся з офіційною лінією їх патріархату (177).

Автор виділяє п'ять визначальних принципів, які зумовили цю поляризацію: інтеграція з Європою та її соціальними цінностями; соціальна справедливість починається із самокритики; основа для стабільних відносин з Росією – це повага до українського суверенітету; соціальна реальність розширює ексклюзивно канонічне розуміння автокефалії; домагання православної єдності в Україні.

Послідовно розкриваючи зміст цих принципів, автор починає з аналізу звернення 17 священників УПЦ МП, яке з'явилося 13.12.2013, в якому сформульовані принципи, на яких можлива нова православна і громадянська ідентичність для українців. Все це відбувалося в умовах жорсткої критики з боку церковного керівництва як УПЦ, так і РПЦ, яке своїм синодальним рішенням від 25.12.2013 засудило Майдан та його орієнтацію на Європу. Лякаючи віруючих антихристиянською Європи, православні фундаменталісти пропитували себе як єдиних захисників християнської моралі, навіязуючи Україні норми російського законодавства у ставленні до етнічних і релігійних меншин.

А.Кравчук, досліджуючи документи, інтерв'ю авторитетних представників Церкви (Володимир Сабодан, Кирил

Говорун, Олександр Драбинко), наводить вже існуюче теологічне осмислення подій Майдану, анексії Криму, війни, що стало драматичним еклезіальним іспитом для православних віруючих і яке вимагало критичного самоаналізу, критики не тільки корумпованої дійсності, але й моральних імперативів.

Усвідомлюючи те, що Росія порушила суверенність України, люди Церкви не хотіли мати справу з тими, хто захоплює українські території. Проти агресії Росії виступили з УПЦ МП Львівський єпископ Філарет, черкаський митрополит Софроній, навіть Кримський митрополит Лазар. Митрополит Білоцерківський УПЦ МП Августин писав, що обов'язок українських солдатів – захищати кордони своєї батьківщини (184).

Під тиском обставин і проукраїнських єпископів в УПЦ МП була створена комісія для діалогу з УПЦ КП, яку очолив архієпископ Митрофан Юрчук. І хоч ця комісія так і не запрацювала та й ідеал православної єдності не вдалося тоді досягнути, але ідея єдності нікуди не зникла, хоча постійно трансформується.

Висновки, які робить Кравчук, свідчать про складну ситуацію всередині УПЦ, яка й досі кінцево не визначилася щодо своєї ідентичності. Навіть після створення ПЦУ в УПЦ є різні люди: ті, що не готові до будь-яких змін і хочуть повернення в СРСР; ті, що готові, але не знають як пристати на ті зміни; ті, що готові і знають як, але чекають зручного часу. Наступні події показали і ще покажуть, які настрої домінуватимуть в цій диспозиції.

Про те, якою є Україна після Євромайдану, якою бути їй після кризи і як вийти з неї, що визначає її нинішнє життя, міркує Катрін (Katrin Voeskh) в останньому розділі книги. На основі соціологічних даних, автор малює об'єктивну картину релігійного плюралізму в Україні, фіксує позитивний вплив релігії на розвиток країни. Вона характеризує пострадянську Україну як країну, що йде шляхом демократичного розвитку, яка, незважаючи на постійні випробування, прагне збе-

Рецензія на книгу «Церкви в українській кризі»

регти релігійний мир, допомогти церквам в їх українській ідентифікації. Автор підкреслює особливо важливу роль Майдану з його релігійним виміром, міжрелігійну солідарність, роль ВРЦіРО, коли церкви відігравали функцію шкіл свободи (209). В той час як відносини між церквами і владою в Києві характеризуються взаємопорозумінням і співпрацею, в Криму та на окупованих територіях виникли проблеми в релігійному житті для більшості церков і релігійних організацій. Місцева влада, нав'язуючи українським церквам на окупованих територіях правила, які мавпують російське законодавство і досвід, переслідує ті організації, які не вписуються в їх уявлення про правильні (канонічні) віри. Там фактично втрачене релігійне багатоманіття, свобода віросповідання, права і свободи віруючих людей ущемляються. Порівняння ситуації в материковій Україні та на окупованих територіях переконують автора, що краще правдивий екуменізм, ніж релігійні репресії.

Перегорнута остання 225-а сторінка книги, яка читається на одному диханні. Ти нібито повертаєшся в 2013-2014 рр., заново переживаєш ті події, але вже осмислено, із знанням деталей і загальних закономірностей. Знаючи, скільки за ці роки нового відбулося в релігійній сфері, з нетерпінням чекатимемо продовження такої фахової і глибокої, аргументованої і добре документально ілюстрованої розмови про справи релігійні в Україні, яку організували на сторінках рецензованої книги Андрій Кравчук і Томас Бремер.

Людмила Филипович

Доктор філософських наук, професор,
завідувач відділом філософії та історії релігії
Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені
Г.М.Сковороди НАН України